

De wispelturige /r/ in de Brabantse dialecten

door

Rob BELEMANS¹

0. INLEIDING

Sinds enkele jaren wordt er in de Nederlandse dialectologie relatief veel aandacht besteed aan het foneem /r/. Die intensievere bestudering van de /r/ is aangezwengeld door twee artikels van J. Taeldeman en G. De Schutter in *Taal en Tongval* en heeft als voorlopig hoogtepunt het *Taal en Tongval*-themacongres van 1995 dat integraal aan de /r/ gewijd was².

Het foneem /r/ is voor Nederlandse dialectologen om minstens twee redenen een interessant studieobject. Ten eerste kennen de Nederlandse dialecten - en dientengevolge ook de standaardtaal - een grote vrije variatie bij dit foneem: heel wat verschillende r-varianten worden door Nederlandstaligen probleemloos als een /r/ geïdentificeerd. Ten tweede ondergaat en veroorzaakt de /r/ in heel wat Nederlandse dialecten diverse fonologische processen, bijna steeds in combinatie met andere dentalen³.

In deze bijdrage wil ik een overzicht geven van de 'bokkesprongen' die de /r/ maakt en veroorzaakt in de Brabantse dialecten⁴. Op het feit dat vele van de besproken verschijnselen ook

1. Ik dank dr. Jacques Van Keymeulen en prof. dr. S. Theissen voor hun correcties en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel. De inhoud van deze bijdrage zal in licht gewijzigde vorm ook deel uitmaken van het hoofdstuk 'consonantisme' in: R. Belemans, J. Goossens, *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Inleiding - Klankgeografie van de Brabantse dialecten* (Assen 1999).

2. G. De Schutter en J. Taeldeman, *Studies in /r/ klein. I. /r/ na vocaal in onbeklemdoende lettergreep*, in: *Taal en Tongval* 45/2 (1993), 155-172; G. De Schutter en J. Taeldeman, *Studies in r-klein II. /r/ in hoofdtonige syllabe voor medeklinker*, in: G. De Schutter e.a. (red.), *R - zes visies op een kameleon. Taal en Tongval*, Themanummer 7 (1994), 73-109.

3. In deze bijdrage wordt de term 'dentalen' gemakshalve gebruikt als verzamelbegrip voor de medeklinkers met als gemeenschappelijk kenmerk het feit dat bij hun realisatie de tong de luchtstroom hindert ter hoogte van de tandkassen. Dat is het geval bij a) de fricatieve apicalen s en z, b) de occlusieve apicalen t en d en c) de sonoranten n, l en r. (Bij deze laatste is dan uiteraard de tongpunt-r bedoeld.)

4. Als Brabants worden hier - zoals algemeen in de dialectologie - beschouwd de dialecten in een aaneengesloten centraal Zuid-Nederlands gebied, dat de provincies Noord-Brabant, Antwerpen en Vlaams-Brabant omvat en in het zuiden uitlopers heeft in de Oost-Vlaamse Denderstreek en de westrand van Belgisch Limburg.

buiten het Brabantse gebied voorkomen, wordt hier verder niet ingegaan. Ik zal bij een aantal fenomenen ook niets zeggen over de mogelijke verklaringen die tot dusver in de vakliteratuur gegeven zijn (cf. daarvoor vooral de in voetnoot 1 aangehaalde artikelen en het themanummer van *Taal en Tongval*). Het gaat er mij meer om te laten zien dat de /r/ voor het Brabantse dialectgebied, en met name voor de Zuid-Brabantse dialecten, zonder meer de meest complexe en dus meest intrigerende consonant genoemd mag worden.

Wanneer we uitgaan van de standaardtaal als model, dan zijn er in de dialecten drie situaties te onderscheiden met betrekking tot het al dan niet voorkomen van een /r/:

1. Brabants = AN: de /r/ wordt in de dialecten gerealiseerd waar we ze op basis van het AN-model ook verwachten;
2. Brabants > AN: de /r/ wordt in de dialecten wel gerealiseerd waar we ze op basis van het AN-model niet verwachten;
3. Brabants < AN: de /r/ wordt in de dialecten niet gerealiseerd waar we ze op basis van het AN-model wel verwachten.

Enkel in het Zuid-Brabantse dialectgebied⁵ komen voorbeelden van alle drie de categorieën voor, zoals uit het onderstaande overzicht zal blijken.

1. DE /R/ WORDT GEREALISEERD WAAR WE HEM VERWACHTEN

In het meest voor de hand liggende geval waarin de /r/ in het Brabants voorkomt waar ze op basis van het AN-model ook verwacht wordt, is de enige bijzonderheid dat ze nogal wat vrije varianten kent. Naast de twee bekendste daarvan, de zogenaamde tongpunt-r ([r]) en de zogenaamde huig-r ([R]), kan volgens H. Van de Velde de /r/ in het Nederlands nog minstens acht andere fonetische verschijningsvormen aannemen⁶. In de traditionele Brabantse dialecten komen minstens drie van die verschillende /r/-realisaties voor: de huig-r, de tongpunt-r en de suizende r.

De meeste Brabanders spreken ook in hun dialect met een tongpunt-r. De huig-R (ook wel Franse r of gebrouwde r genoemd) komt

5. Een binnen de Regionale Woordenboekprojecten gangbare en geijkte indeling van het Brabantse dialectgebied in subregio's is beschreven door R. Belemans, J. Kruijssen, J. Van Keymeulen, Gebiedsindeling van de zuidelijk-Nederlandse dialecten, in: *Taal en Tongval* 50/1 (1998), 25-42.

6. H. Van de Velde, Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993). (Dissertatie KUNijmegen 1996), 130-131.

voor in een aantal Brusselse dialecten⁷, hier en daar langs de taalgrens en in een hele reeks Brabantse stadjes en steden. Weijnen noemt in dit verband: Helmond (L 237), Tilburg (K 183), Breda (K 160), 's-Hertogenbosch (K 150), Zaltbommel (K 117) en Heusden (K 135)⁸. In de optekeningen van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, die voor het Brabantse gebied in de periode 1925 - 1966 gepubliceerd werden, verschijnt de huig-r daarenboven ook nog in de dialecten van Grave (L 110), Eindhoven (L 228), Diest (P 41) en Tienen (P 145)⁹. De huig-r lijkt in het Brabantse gebied dus een kenmerk van stadsdialecten te zijn, dat zich vanuit centra als Brussel en Den Bosch ook naar kleinere provinciesteden heeft verspreid.

In de Oost-Noord-Brabantse dialecten van het Noord-Meierijs en het Peellands komt volgens Weijnen nog een derde r-variant voor, de zogenaamde suizende r¹⁰. Het gaat daarbij om een realisatie van de tongpunt-r met bijna gesloten mond, zodat er tegelijk een suizende dentaal meeklinkt. Tegelijk met de r is dan ook een gesuis hoorbaar dat enigszins op een z of s lijkt. Op basis van toponiemen is door diverse auteurs beweerd dat de suizende r oorspronkelijk een veel groter verspreidingsgebied gehad kan hebben, waartoe met name ook West-Brabantse dialectplaatsen gehoord zouden hebben¹¹. Zeker is dat de verspreiding van de suizende r in de voorbije halve eeuw sterk achteruitgegaan is. Brabantius signaleerde deze r-variant nog voor "het grootste deel der Meierij, Peel- en Kempenland, Kuijk, het land van Ravenstein en het westerdeel van het land van Maas en Waal"¹². Weijnen (cf. noot 8) meldde in de jaren '40 dat de verspreiding toen reeds sterk aan het afnemen was. In de recentste dialectopnamen voor het onderzoeksproject "*Fonologie en morfologie van de Nederlandse dialecten op basis van veldwerk*" uit de jaren '80 (hierna

7. Dat de huig-r in de Brusselse agglomeratie geen algemeen voorkomend verschijnsel is, blijkt uit de optekeningen in de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* uit het midden van de jaren '30. Het verspreidingsgebied van de huig-r komt hier ongeveer overeen met de historische Brusselse kuip (i.e. de oude binnenstad met acht omliggende gemeenten, die al in de 13^e eeuw politiek en economisch afhankelijk werden van de stad).

8. A. Weijnen, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*. (Den Haag 1991), 190.

9. Over de vraag of de tongpunt-r de oudste realisatie is in het Nederlands en over de herkomst van de huig-r bestaan diverse opinies. Zie hierover P. Van Reenen, *Driemaal /t/ in de Nederlandse dialecten*, in: G. De Schutter e.a. (red.), *R - zes visies op een kameleon. Taal en Tongval*, Themanummer 7 (1994), 54-72.

10. A. Weijnen, *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant in aansluiting aan geografie, geschiedenis en volksleven*. (Fijnaart 1937), 56.

11. Cf. hierover A. Weijnen, *Nederlandse Dialectkunde*. (Assen 1966), 251 en J.B. Van Loon, *De suizende R in enkele westbrabantse plaatsnamen*, in: *Naamkunde* 2 (1971), 181-185.

12. Brabantius, *Nog eene bijdrage tot de klankleer van het Noord-Brabantsch*, in: *Onze Volkstaal* II (1885), 173.

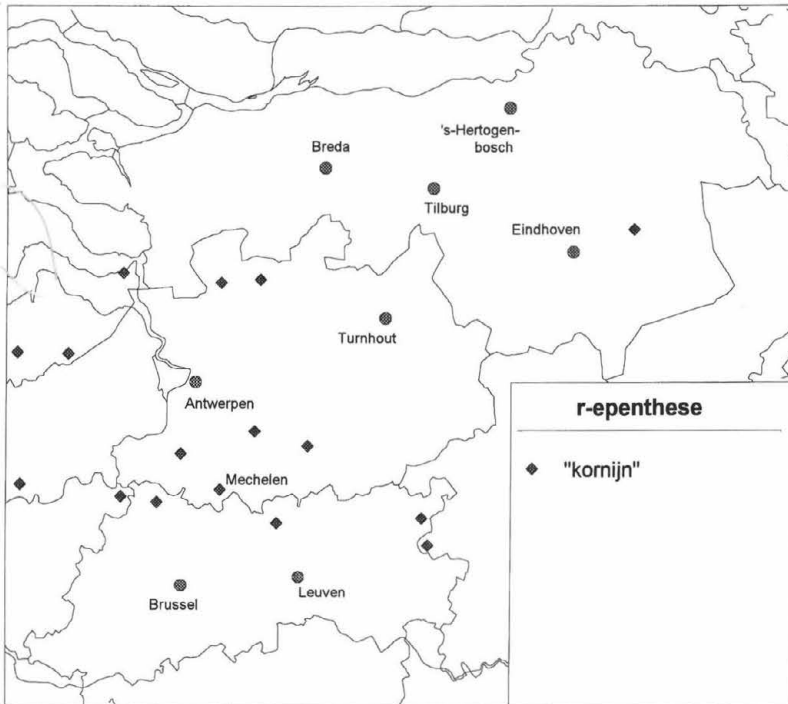
als het GTP-project aangeduid) komt de suizende r helemaal niet meer voor. Het is wel opvallend dat deze jongste bron net in een aantal Oost-Noord-Brabantse dialecten reeds de velaire vocalische r-realisatie (ook wel achterapproximant genoemd) [ʁ] opgetekend heeft. Dat is de r-variant die ontstaat door de luchtstroom door een vernauwing achteraan in de mondholte te sturen zonder dat een volledige afsluiting gecreëerd wordt. Hij heeft het karakter van een onduidelijk gearticuleerde achterklinker en is tegenwoordig het frequentst te horen in de Noord-Nederlandse standaardtaal. In het Oost-Noord-Brabantse gebied met traditioneel een vrij typerende suizende r, is deze oude variant dus niet alleen verdwenen, maar tegelijk vervangen door een variant die als Randstad-variant nog een sport hoger op de sociolinguïstische ladder staat dan de huig- en de tongpunt-r, die elders in het Brabants voorkomen.

2. DE /R/ WORDT GEREALISEERD WAAR WE HEM NIET VERWACHTEN

2.1. *Epenthese van een /r/*

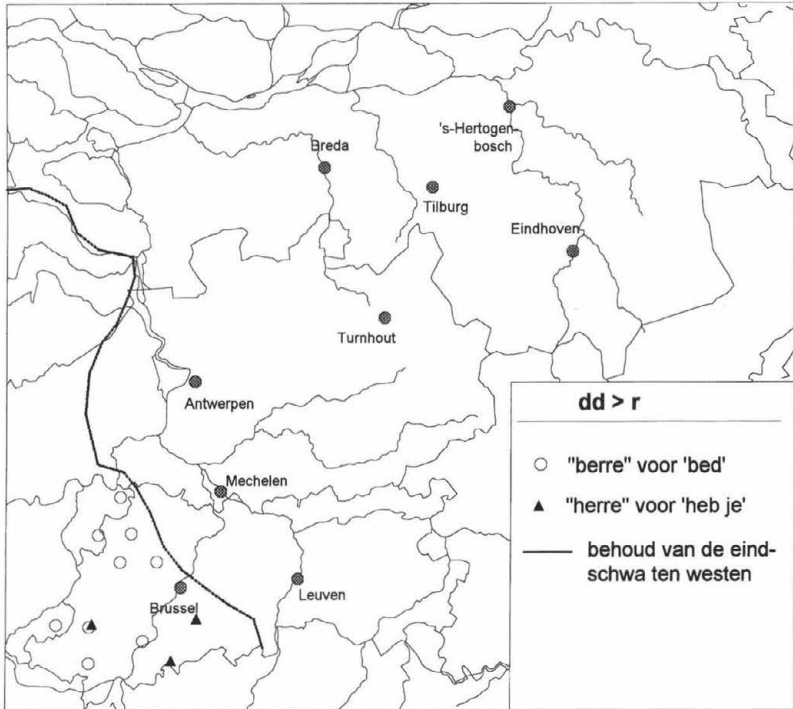
In een onbeklemtoonde eerste lettergreep kan na de (vaak verdofte) klinker een voortonige versterking ingevoegd worden, die steeds een sonorant is. Welke sonorant dat is, hangt af van de aard van de volgende medeklinker. In heel wat gevallen wordt een r ingevoegd, zoals bijvoorbeeld in *kernijn, vernijn, sjarlot, arzijn, kortelet, kernarie, arjuin, verkansie* voor 'konijn, venijn, sjalot, azijn, kotelet, kanarie, ajuin, vakantie'. Dialectvormen als *pampier, promberen, maken-dam* tonen aan dat ook andere sonoranten ingevoegd kunnen worden.

In het Brabantse gebied komt deze zogenaamde epenthetische r ook voor. Zo kennen een aantal dialecten in de regio Lier (K 291) - Mechelen (K 330) de vorm *kernèèn* voor 'konijn', die daarnaast ook in Diest (P 41), Kalmthout (K 201), Wuustwezel (K 204) en Helmond (L 237) voorkomt.

2.2. Gegemineerde d (dd) > r

De /r/ komt echter ook voor ter vervanging van een andere dentaal. In de Pajottenlandse dialecten tussen de Dender en de Zenne wordt een intervocalische, dubbel gespelde d in een hele reeks woorden als r gerealiseerd. Zo spreekt men er van *kirre*, *schirren*, *mirrel*, *mirren* voor 'kudde, schudden, middel, midden'. Deze overgang van -dd- naar /r/ heeft in dit gebied ook plaats in een reeks woorden, waar verder naar het oosten en in het AN de schwa in de auslaut weggevallen is, met als resultaat vormen als *berre*, *parre*, *klorre*, *vorre*, *warre* en *darre* voor 'bed(de), pad(de), klod(de), vod(de), wat (<wadde) en dat (<dadde)'.

Pauwels heeft aangetoond dat deze overgang van d naar r in de Zuid-Brabantse dialecten een ruimere verspreiding heeft gekend¹³. Met name werkwoordsvormen als *herre*, *doere*, *ziere*, *zèrre*, *gare en stare* voor de inversie-vormen 'heb je, doe je, zie je, ben je, ga je, sta je' trof hij behalve in het Pajottenlands ook in het centrale Zuid-Brabants en het zuiden van het Zuiderkempen (in een horizontale strook ten noorden van de Demer) aan.

Uit Pauwels' onderzoek naar de verspreiding van de r-vormen in deze gevallen bleek reeds dat ze in snel tempo uit de Zuid-Brabantse dialecten aan het verdwijnen waren, maar in het Pajottenlands als relictvormen overleven. De recentere data uit het GTP-project bevestigen dat: de vorm *berre* voor 'bed' komt in het Brabantse gebied enkel nog in de Pajottenlandse dialecten voor, terwijl *schurren* voor 'schudden' nog in vijf van de onderzochte Brabantse plaatsen opgetekend werd. Twee daarvan liggen in het noorden van het centraal-

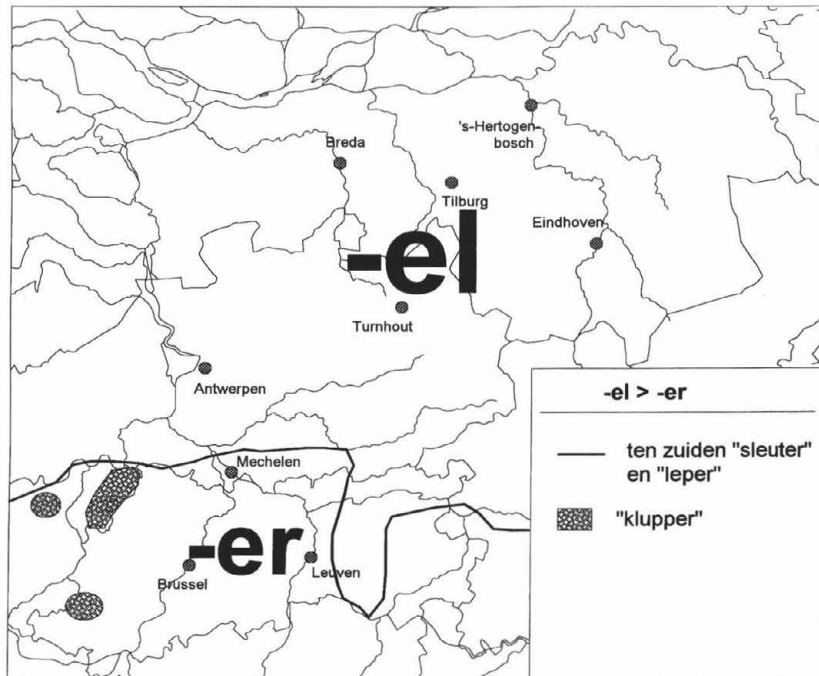
13. J.L. Pauwels, De overgang van d tot r in de Zuidnederlandse dialecten, in: Album prof. dr. Frank Bauer. (Antwerpen - Gent - Brussel - Leuven 1948) dl. 2, 161-174.

Brabants. Bij werkwoordvormen als ‘doe (jij)’ en ‘heb (jij)’ komen vormen met r tegenwoordig enkel nog voor in het zuidelijke deel van het centraal-Zuid-Brabants, tussen Brussel (P 65) en Leuven (P 88) en in enkele verspreide relictplaatsen.

In de Pajottenlandse dialecten doen zich sporadisch nog andere processen voor tussen de /r/ en zijn homorgane stemhebbende occlusieve tegenhanger, de d. In sommige gevallen wordt de consonant-cluster -rd tot r, bv. in het Gooikse (O 239) woord *berrembank* voor ‘bordenbank’. In het Pajottenlands wordt de /r/ in de anlaut soms ook dr-, zoals in *drigge* voor ‘rug’.

2.3. *el > er*

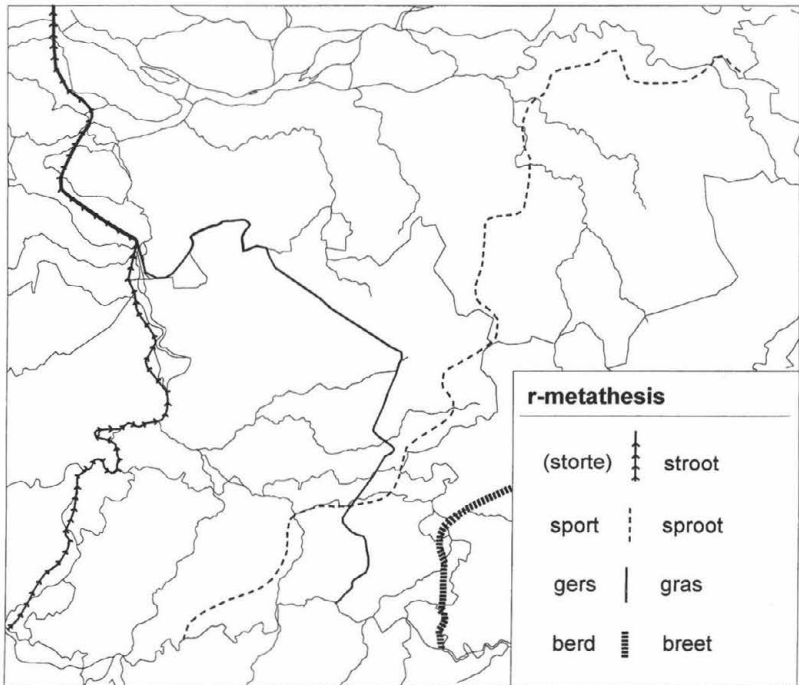
In de Zuid-Brabantse dialecten ondergaat de onbeklemtoonde cluster -el dissimilatie tot -er, wanneer hij in het woord voorafgegaan wordt door nog een l. Zo worden ‘sleutel, lepel, vlegel, vleugel’ gerealiseerd als *sleuter, leper, vleger, vleuger*. De vorm *klupper* voor ‘kluppel’ hoort ook bij deze gevallen, maar heeft een veel kleiner verspreidingsgebied, helemaal aan de westrand van het Zuid-Brabantse gebied.

2.4. Metathese van de /r/

In de cluster r + korte vocaal + dentaal in beklemtoonde lettergreep kan de r over de vocaal naar achteren springen, hetgeen r-metathese genoemd wordt. Daar dit een oorspronkelijk westelijk taalverschijnsel is dat ook naar het oosten van het Nederlandse taalgebied uitgewaaierd is, kent de Nederlandse standaardtaal in nagenoeg alle gevallen vormen met metathese, zoals: *sport, bord, vors, borst, dorsen, derde, dertig, vers, Kerst*-. De vergelijking met de Duitse tegenhangers *Sprosse, Brett, Frosch, Brust, dreschen, dritte, dreissig, frisch, Christ*- laat zien dat de r in het Nederlands inderdaad naar achteren gesprongen is. Een merkwaardige, onverklaarde uitzondering daarop vormt *gras*, dat in het AN zonder metathese voorkomt.

Goossens heeft aangetoond dat deze en andere, in het Duitse taalgebied voorkomende, gevallen van r-metathese een groot continentaal-Germaans terraslandschap vormen¹⁴. Het Brabantse dialectgebied

14. J. Goossens, r-Metathese vor Dental im Westen der kontinentalen Germania, in: E. Schmitsdorf, N. Hartl, B. Meurer (red.), *Lingua Germanica. Studien zur deutschen Philologie*. Jochen Splett zum 60. Geburtstag. (Münster/New York 1998), 10-22.

vormt de westelijke rand van dit terraslandschap. Nog verder naar het westen, in de Vlaamse dialecten, treedt in alle bekende gevallen r-metathese op. Het hele Brabantse gebied kent de vorm *stroot* ('keel') zonder metathese. De grens valt in dat geval immers nagenoeg samen met de Schelde-Dender-grens tussen het Vlaamse en het Brabantse dialectgebied. De Vlaamse dialecten kennen de vorm **storte* echter niet, omdat hier een ander lexeem, nl. 'keel', voorkomt. Dat in het Vlaamse dialectgebied de vorm *strot* evenwel niet onbekend is, is wellicht aan jongere ontlening uit de standaardtaal te wijten.

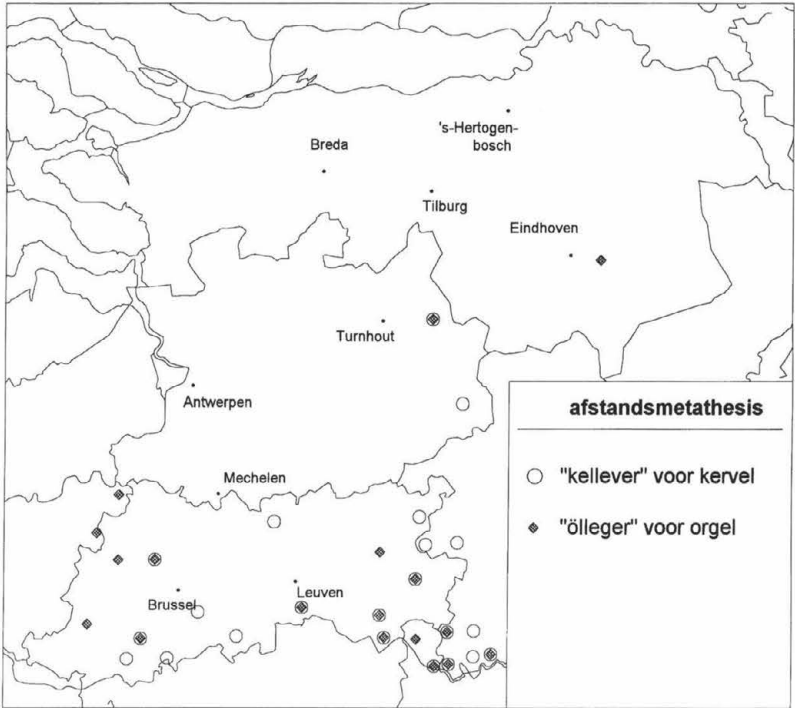
Dwars door het Zuid-Brabantse gebied lopen de grenzen van de r-metathese in *sport* (trede van een ladder) en *gras*. Ten westen van die grens komen dus de vormen met r voor de dentaal (*sport*, *gers*) voor, ten oosten die zonder metathese (*sproot*, *graas*). Bij *gras* heeft ook het hele Noord-Brabantse gebied vormen zonder metathese. Invloed van de standaardtaalvorm zal daar wellicht een rol bij spelen. Bij *sport* hebben de Oost-Noord-Brabantse, de Cuykse dialecten en het Budels oostelijke vormen zonder metathese.

Tenslotte sluiten de dialecten in het uiterste oosten van het Getelands nog aan bij het oostelijke gebied zonder metathese in *bord* (of *berd*), dat daar dus *breet* luidt. Het valt op dat in de (oostelijke) gebieden zonder metathese de klinker in de regel lang is.

Ook in onbeklemtoonde (zogenaamd voortonige) lettergreep kan de r over de volgende klinker heen springen, zoals in *perfessor*, *percies*, *percessie*, *perbeer* voor 'professor, precies, processie, probeer'. Het zou daarbij echter ook kunnen gaan om gevallen van schwa-insertie tussen de r en de volgende niet-dentale medeklinker, zoals in de Brabantse en Limburgse uitspraak *arem*, *werek*, *ereg* voor 'arm, werk, erg'. Na de invoeging van deze zogenaamde svarabakti-schwa zou de oorspronkelijke (onbeklemtoonde) klinker dan verdwenen zijn.

2.5. Afstandsmetathese: r-l > l-r

Een bijzondere vorm van metathese van de r treedt op in een reeks woorden op -el, waarvan de voorlaatste lettergreep eindigt op een r. In een niet meer helemaal aaneengesloten Zuid-Brabants gebied verwisselen de r en de l in dergelijke woorden van plaats. Zo worden 'dorpel, ervel (< armvol), gorgel, kervel, mormel (= knikker) en orgel' vervormd tot *dölper*, *elver*, *gölger*, *kelper*, *mölmer* en *ölger*. De r moet daarbij wel degelijk aan het einde van de voorgaande letter

greep staan, zoals de tegenvoorbeelden ‘druppel, grendel, kerel, rimpel’ aantonen. Zij komen dus nergens met metathese voor.

In de onderlinge chronologie van de fonologische beregeling komt deze zogenaamde afstandsmetathese van de *r* duidelijk later dan de *r*-deletie. Dat bewijst het feit dat de omzetting van *r-l* in *l-r* niet werkt in de woorden ‘wortel, spartelen, borstel en worstelen’, die nochtans aan de voorwaarde zouden voldoen, ware het niet dat de *r*-deletie-regel hier eerst werkt. In al deze woorden volgt na de *r* immers een dentaal. In de Zuid-Brabantse dialecten luidt de realisatie van deze vier woorden dan ook *wöttel, spattelen, böstel* en *wöstelen*¹⁵.

15. Ook de vervanging van een intervocalische *k* of *t* door een glottisslag, een verschijnsel dat in enkele Zuid-Brabantse dialecten in de omgeving van Mol voorkomt, staat als fonologisch procédé na de *r*-deletie gerangschikt. Woorden als ‘wortel, spartelen’ en ‘martelen’ worden in die zuidoostelijke Brabantse dialecten dan ook gerealiseerd als “wö?el, spè?elen, mè?elen”.

3. DE /R/ WORDT NIET GEREALISEERD WAAR WE HEM WEL VERWACHTEN

Bij de derde categorie r-gevallen gaat het om een r in de diepte-structuur die in de dialectische oppervlakterealitatie weggevallen is. Globaal genomen komt deze r-deletie in de Zuid-Nederlandse dialecten in een groot aaneengesloten gebied voor dat de vorm van een driehoek heeft met een opstaande zijde in het westen (Frans- en West-Vlaanderen en Zeeland) en een punt in het zuidoosten (de streek van Tongeren in Belgisch-Limburg)¹⁶. Het aantal gevallen waarin de r in de dialecten weggelaten wordt, neemt binnen dit gebied van west naar oost toe. De Zuid-Brabantse dialecten vormen het middenstuk van deze driehoek en nemen dus ook wat de frequentie van het verschijnsel betreft een middenpositie in tussen de Vlaamse en de Zuid-Limburgse dialecten. Binnen het Zuid-Brabantse gebied hebben niet alle gevallen van r-deletie dezelfde verspreiding. Op basis van de fonologische omgeving kunnen vier groepen onderscheiden worden met telkens een eigen verspreidingsgebied van de r-deletie:

1. r aan het wordeinde
2. r + fricatieve dentaal (s/z)
3. r + occlusieve dentaal (d/t)
4. r + sonorante dentaal (n/l)

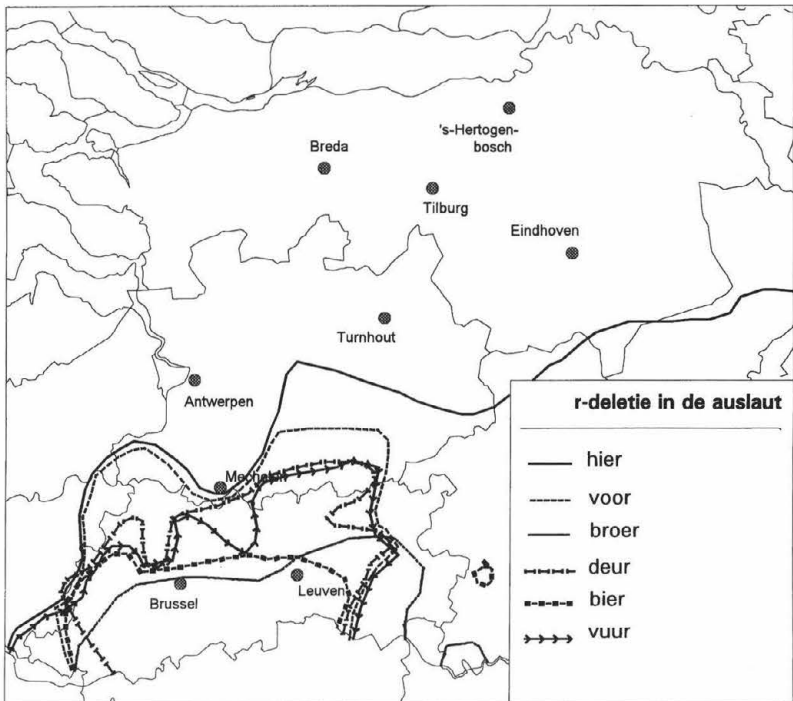
3.1. *r-deletie in de auslaut*

In het westelijke en centrale deel van de Zuid-Brabantse dialecten valt de r aan het wordeinde bij een aantal woorden weg (vb. 'bier, deur, schuur, vuur, broer, voor'). Dat gebeurt enkel indien de r door een lange vocaal voorafgegaan wordt, zodat in meerlettergrepige woorden met voor de r een schwa (vb. 'dochter, emmer, donder, boter') geen deletie optreedt.

Niet alle gevallen met voor de r een lange vocaal hebben echter r-uitval in dit Zuid-Brabantse gebied. In woorden als 'boer, zwaar, schaar, duur, zuur, muur, vier' wordt de r steeds gerealiseerd. Uit deze verdeling lijkt niet meteen een precieze fonologische conditionering af te leiden. De gevallen met r-deletie hebben wel vaak een lange palatale vocaal (ie, uu, eu), maar die is ook in 'duur, zuur, muur en vier' aanwezig. Bovendien kennen ook 'waar, daar, maar' weglating van de r in het Zuid-Brabants, terwijl in deze woorden zeker geen palatale vocaal voorkomt.

16. Zie G. De Schutter en J. Taeldeman, *Studies in r-klein II* (1994), 79.

Er is meer voor te zeggen dat de factor die bij het al dan niet optreden van r-deletie in de auslaut een rol speelt, het voorkomen (en de frequentie) van verbogen of vervoegde woordvormen is, waarin de r dus niet meer in de auslaut staat en daarom bewaard blijft. In 'duur, muur, zuur, boer, zwaar, schaar' zou de r m.a.w. niet weggevallen zijn omdat de flexievormen 'dure, muren, zure, boeren, zware, scharen' de r behouden. Bij 'bier, vuur, vier, broer' (vaak zonder meervoud of met een s-meervoud) ontbreken dergelijke flexievormen. Bij de adjectieven 'duur, zuur, zwaar', die de r eveneens behouden, blijft die ook in de verbogen vormen bewaard ('dure, zure, zware'). In de comparatief- en superlatiefvormen valt de r hier wel uit in de Zuid-Brabantse dialecten (*duuder, zuuder, zwooder*). Dat is echter verklaarbaar door de regelmatige invoeging van een d in de cluster r + schwa + r, die ook in de standaardtaal werkt: bv. 'duur-d-er, ver-d-er, huur-d-er'. Ten gevolge van die d-insertie staat de r nu voor een dentaal, waardoor opnieuw deletie mogelijk is (cf. 3.2.3.). In de superlatiefvormen van deze drie adjectieven kan de ingevoegde d nadien geheel of gedeeltelijk (tot j) geassimileerd worden aan de volgende s (*duujst, zuujst, zwoost*).

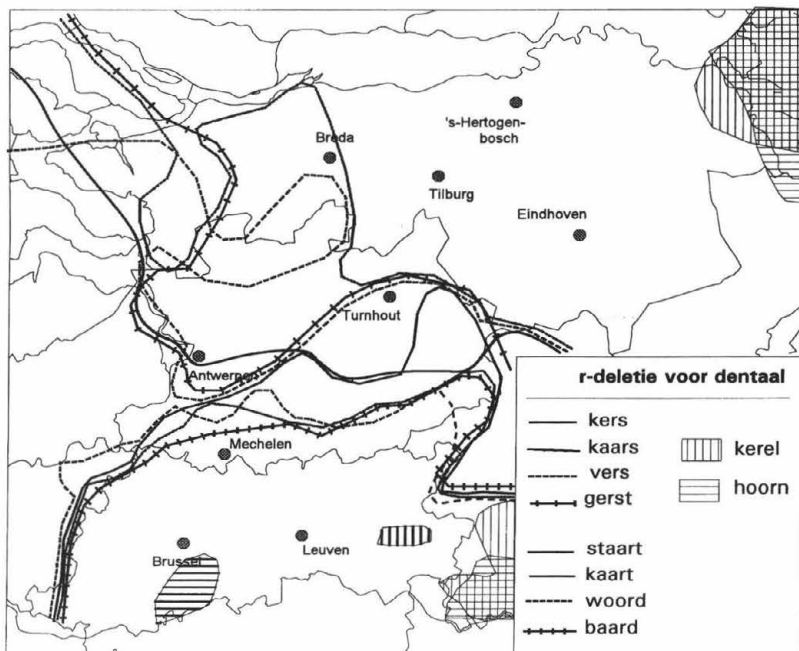

Met betrekking tot de verspreiding van de r-deletie aan het woord-einde is op de kaart te zien dat die van woord tot woord verschilt en binnen het Zuid-Brabants van zuid naar noord afneemt. Van de onderzochte woorden heeft de r-loze variant van 'broer' de kleinste verspreiding, terwijl 'deur' en 'voor' de maximale omvang van het Zuid-Brabantse r-loze gebied laten zien. Bij 'hier' reikt die verspreiding nog een stuk verder naar het noorden en oosten. Dat is wellicht te verklaren door het feit dat 'hier' ook reeds een oude vorm heeft zonder -r. In het Middelnederlands komt naast *hiere* immers ook al *hie* voor.

3.2. r-deletie voor een andere dentaal

Dat het precies de andere dentalen zijn die aanleiding geven tot weglating van een voorgaande r, is logisch wanneer men bedenkt dat zij a) dezelfde articulatieplaats hebben als de (tongpunt-)r, namelijk tegen de tanden (cf. voetnoot 3), en b) dat wanneer een niet-dentale medeklinker op de r volgt daar (ook) in de Zuid-Brabantse dialecten in de regel een schwa (svarabakti) tussengeschoven wordt (bv. *dorrep*, *korref*, *kerrek*, *arrem* voor *dorp*, *korf*, *kerk*, *arm*).

De gevallen van r-deletie voor occlusieve, fricatieve en sonorante dentaal hebben elk hun eigen verspreidingsgebied in het Brabants.

3.2.1. r voor fricatieve dentaal (s/z)

Het grilligste verloop vertonen de lijnen die de r-uitval voor een fricatieve dentaal s of z afbakenen (op kaart 7 de vier meest noordelijke lijnen). Een van het noordwesten naar het zuidoosten verlopende lijn, op de kaart het best te vergelijken met de ingetekende grens bij 'kaars', bakent wellicht het zuidwestelijke gebied af waarin de r oorspronkelijk uitviel, wanneer er een s of z op volgt. In dit oorspronkelijk aaneengesloten gebied heeft Antwerpen (K 244) de varianten met r opnieuw ingevoerd en vervolgens doorgegeven aan de omliggende dialecten in de Antwerpse Kempen. In het oostelijk deel van het Noorderkempens, waar de Antwerpse uitstraling minder groot is, weten de r-loze vormen van 'vers' en 'gerst' zich beter te handhaven. Op de kaart verschijnt deze Antwerpse vernieuwing dan ook als een zakvormig r-gebied met als zuidwestelijke punt de Scheldestad. 'Kaars' is het enige van de hier onderzochte woorden dat ook in het Antwerpse stadsdialect nog zonder r gerealiseerd wordt.

3.2.2. r voor sonorante dentaal (n/l)

Bij de cluster r + sonorante dentaal (n of l) is het spreidingsbeeld van de r-uitval grilliger (de gearceerde gebieden op p. 17). Gevallen als *kèèn*, *hoon*, *wèèlt*, *keel* voor 'kern, hoorn, wereld, kerel', vormen geen mooi aaneengesloten gebied in het Zuid-Brabants. De zaak ligt dan ook gecompliceerder, omdat tussen r en n en nog vaker tussen r en l een schwa ingevoegd wordt, zoals de lossere uitspraak *horen*, *kerren* en de AN-vormen 'wereld' en 'kerel' (cf. Dts. *Kerl*, *Welt*) laten zien. In gebieden waar die schwa-insertie plaats heeft gehad, is niet meer aan de voorwaarde voor r-deletie voldaan. Vandaar het grilligere kaartbeeld.

Volgens het materiaal uit de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* kwamen van 'kern' in de jaren '30 nog r-loze vormen voor in een groot zuidelijk gebied dat de Kempense, de zuidelijke Antwerpse, de centraal Zuid-Brabantse, de Hagelandse en de Getelandse dialecten omvat en zich verder oostelijk over heel West- en Zuid-Limburg uitstrekt. Van 'hoorn' blijft de verspreiding van r-loze vormen in het Zuid-Brabants tegenwoordig (GTP-materiaal) beperkt tot een gebiedje ten westen van Brussel, rond Alsemberg (P 199) en Oudergem (P 124).

Uit een vergelijking van de kaartbeelden voor 'wereld' van 50 jaar geleden en nu, valt op te maken dat de herinvoering van de r in het Zuid-Brabantse gebied een stedelijke ontwikkeling is, die zich in eerste instantie via een stedennetwerk¹⁷ heeft verspreid.

17. Cf. J. Goossens, Dialecten in het centrale zuidnederlandse stedennetwerk, in: A. Hagen, J. Goossens, R. van Hout, Stadsdialecten. Taal en Tongval, Themanummer 5 (1992), 29-47.

De verspreiding van r-uitval voor een l is in het Zuid-Brabants nog verder verschrompeld. Een halve eeuw geleden kwamen r-loze vormen van 'wereld' nog voor in twee gebieden, die door Leuven (P 88) en omgeving gescheiden werden. Ten westen van Leuven lag rondom de Brusselse agglomeratie en tot tegen de Dender een kransvormig gebied met *wèèlt*-vormen. Ten oosten van Leuven kende de zuidelijke helft van het Getelands r-loze vormen¹⁸. Dat de herinvoering van de r in dit woord in de Zuid-Brabantse dialecten een stedelijke ontwikkeling is, valt niet alleen af te leiden uit het feit dat Leuven beide r-loze gebieden scheidt en dat de Brusselse agglomeratie op dat ogenblik alweer vormen met r kent. Ook Halle (O 286) en Tienen (P 145) liggen als stedelijke r-eilanden in de r-loze gebieden. Op de kaart met recente gegevens is te zien dat de herinvoering van de r in 'wereld' zich veralgemeend heeft. Er resten in het Zuid-Brabantse gebied nog slechts enkele enclaves met r-loze vormen.

Bij 'kerel' kwam de r-loze vorm ook ten tijde van de optekening voor de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* in het Zuid-Brabants enkel voor in een Getelands gebiedje in de omgeving van Glabbeek (P99)¹⁹. De r-deletie heeft zich daar de voorbije halve eeuw weten te handhaven.

3.2.3. r voor occlusieve dentaal (t/d)

In het hele Zuid-Brabantse gebied en in de zuidelijke helft van het Zuiderkempens valt de r uit wanneer hij gevolgd wordt door een occlusieve dentaal d of t, zoals in 'woord, kaart, baard, staart, hart, kort, derde' (de vier meest zuidelijke lijnen op p. 17). Ook hier verschilt de verspreiding van de r-deletie van woord tot woord. De vi-breerzone ligt noordelijker dan bij de r aan het wordeinde, nl. in het Kempense gebied²⁰.

Bij de combinatie van de r met de stemhebbende occlusieve dentaal d is de situatie in de zuidelijke Brabantse dialecten gecompliceerder dan bij -rt. Er komen hier binnen de woordparadigma's nl. nog twee soorten r/d-alternanties voor:

1. in de cluster r + schwa + r, zoals die voorkomt in de comparatief van adjectieven die eindigen op een r ('duur + er, zwaar + er', ...) treedt, net als in het AN, d-insertie op ('duurder, zwaarder'). Daardoor is de voorwaarde voor r-deletie voor dentaal vervuld, zodat er

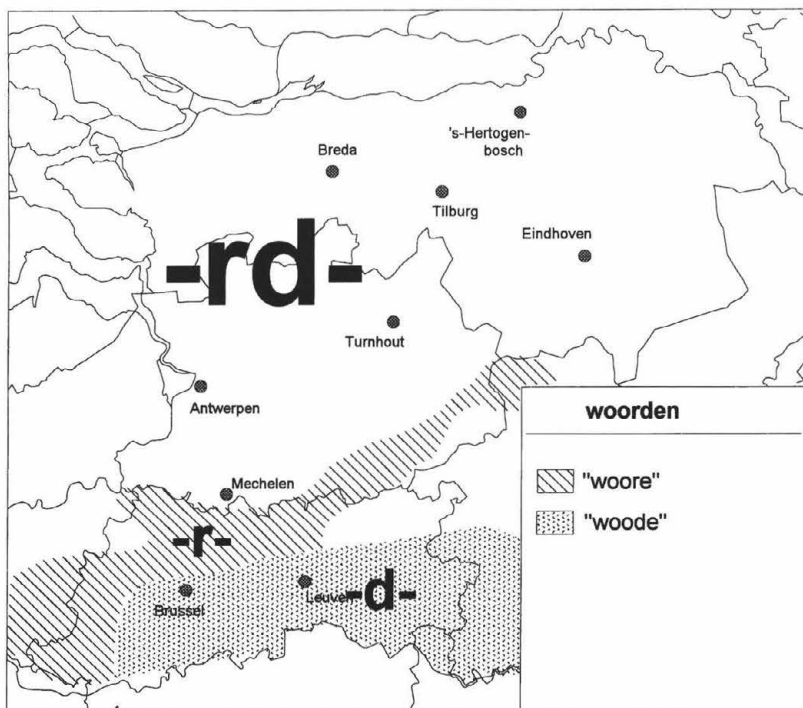
18. Cf. kaart 8 in: G. De Schutter en J. Taeldeman, *Studies in r-klein II* (1994), 94.

19. Cf. kaart 9 in: G. De Schutter en J. Taeldeman, *Studies in r-klein II* (1994), 94.

20. Cf. kaart 5 in: G. De Schutter en J. Taeldeman, *Studies in r-klein II* (1994), 91.

paren ontstaan met een r in de grondvorm en een d in de comparatief: *duur / duuder*, *zwoor / zwooder*.

2. een aantal substantieven op -rd, zoals 'woord, paard, baard' kennen in sommige Zuid-Brabantse dialecten de omgekeerde alternantie (dus met d in de grondvorm en r in de verbogen vorm) : *wood / woore*, *pjèèt / pjèère*, *baot / baore*.

Deze alternanties zijn enkel mogelijk doordat de geografische verspreiding van de r-deletie in deze verbogen vormen minder groot was dan in hun grondvorm (op de kaart aangeduid met een stippel-lijn). In feite passen deze woorden immers in een hele reeks gevallen van assimilatie tussen een sonorant en zijn homorgane stemhebbende occlusief.

sonor. + occl.			V+C ₁ C ₂ +ə > V+C ₁ +ə		gelijkschakeling	
			AN	Limb./Brab.	AN	Limb./Brab.
labiaal	m	b	krombe > kromme		+ krom	+/- krom(p)
			ringGen > ringen		+ ring	+/- ring(k)
velaar	ŋ	g	handen	hanne	- hand	- hand
			wilde	wille	- wild	- wild
dentaal	l	d	woorden	woore woode	- woord	- woord woot

In het bovenstaande schematische overzicht wordt uitgegaan van de drie soorten sonoranten: de labiale m, de velare ng en de dentalen n, l en r. Zij kunnen allemaal voorkomen in combinatie met hun homorgane stemhebbende occlusief, hetgeen de clusters m + b, ng + g, n/l/r + d oplevert. In intervocalische positie (zoals in de verbogen vormen) heeft de occlusief bij de labiale en de velare reeks assimilatie ondergaan (krombe > kromme; ringGen > ringen), zowel in het AN als in de Limburgse en Brabantse dialecten. In het AN werd vervolgens de niet-verbogen vorm hiermee gelijkgeschakeld (kromb > krom; ringG > ring). Dat is ook in de Brabantse, maar niet in alle Limburgse dialecten het geval, waar de occlusief dan verstemloost (kromb > *kromp*; ringG > *rink*).

In de dentale reeks is het beeld omgekeerd. Hier heeft in het AN géén assimilatie plaats gehad in de verbogen vormen ('handen, wilde, woorden') en komt die juist wél in de Limburgse en een aantal Brabantse dialecten voor ('handen' > *hanne*; 'wilde' > *wille*; 'woorden' > *woore*). Bij de rd-cluster kon dat echter enkel in die Brabantse dialecten waar de r-deletie niet voordien reeds was opgetreden (het meer noordelijke gebied op p. 20). In het zuidelijke gebied waar dat wel het geval was, komt de vorm *woode* voor. Gelijkschakeling van de onverbogen vorm heeft bij de dentalen nergens plaats gevonden, vermits de enkelvoudsvorm **woor* nergens voor-

komt. Er is wel een groter Zuid-Brabants gebied, waar de r-deletie in de enkelvoudsvorm optreedt en het resultaat dus *woot* luidt.

4. CONCLUSIE

Uit het bovenstaande mag geconcludeerd worden dat het foneem /r/ in de Brabantse dialecten voor een veelheid aan fonologische bijzonderheden zorgt. Het verspreidingsgebied is daarbij voor elk procédé weer anders, maar omvat toch altijd het zuidelijke deel van het Brabantse gebied. Bijna steeds gaat het ook om verschijnselen waarbij de /r/ gecombineerd wordt met een andere dentale medeklinker.